

Els raigs brillants del Sol Naixent

Nacionalisme i revisionisme a Japó. Una qüestió de memòria històrica (1948 - 2016)*

JOAN PUBILL BRUGUÉS

Doctorando e investigador, Universitat Autònoma de Barcelona, GERD.

RESUM

Com a conseqüència de la fi de la dinàmica de Blocs i de la regionalització asiàtica, l'ascens d'una revifalla nacionalista a Japó a principis de segle XXI es palesa en la censura de llibres d'història escolars, en la museïtzació de punts de vista revisionistes i en la politització d'un espai problemàtic com és el santuari de Yasukuni. A partir de l'anàlisi de les contradiccions en què s'edificà la pau, evidenciades en l'ambigüitat de la figura imperial, en la fragilitat d'una memòria històrica atrapada pels relats dels vencedors i en l'actitud bipartida de la societat nipona respecte la contesa, la qual bascula entre la culpa i el victimisme, el present article pretén abordar els orígens de l'onada revisionista i com ha sabut arribar a dia d'avui a la joventut gràcies al manga i internet.

Paraules clau: nacionalisme japonès; revisionisme, memòria històrica; Yasukuni; manga

RESÚMEN

Como consecuencia del final de la dinámica de bloques y de la regionalización asiática, el ascenso de un resurgimiento nacionalista en Japón a principios de siglo XXI se manifiesta en la censura de libros de historia escolares, en la museización de puntos de vista revisio-

* El present article està vinculat al projecte d'investigació "Culturas políticas, movilización y violencia en España, 1930-1950" (Ministerio de Economía y Competitividad, HAR2014-53498-P) i ha estat finançat pel programa de beques FI-DGR del Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya.

nistas y en la politización de un espacio problemático como es el santuario de Yasukuni. A partir del análisis de las contradicciones en que se edificó la paz, evidenciadas en la ambigüedad de la figura imperial, en la fragilidad de una memoria histórica atrapada por los relatos de los vencedores y en la actitud contradictoria de la sociedad nipona respecto a la contienda, la cual oscila entre la culpa y el victimismo, el presente artículo pretende abordar los orígenes de la ola revisionista y cómo ha sabido llegar a día de hoy a la juventud gracias al manga y internet.

Palabras clave: nacionalismo japonés, revisionismo, memoria histórica, Yasukuni, manga

ABSTRACT

The rise of a nationalist resurgence in Japan at the beginning of the twenty-first century was the result of ending the block dynamics in international strategy and Asian regionalization. This has expressed itself in the censorship of school history books, the musealization of revisionist or the politicization of a problematic space such as the Yasukuni sanctuary. The present article aims to address the origins of the revisionist wave and how it has managed to reach today's youth through manga and the internet. For that purpose, they are analyzed the contradictions in which peace was built, evidenced in the ambiguity of the imperial figure, in the fragility of the historical memory trapped by the stories of the victors and the self-contradictory attitude of Japanese society towards the war, between guilt and victimism.

Keywords: Japanese nationalism, revisionism, historical memory, Yasukuni, manga

El santuari de la discòrdia. Yasukuni i el difícil equilibri entre memòria nacional i diplomàcia internacional

El 26 de desembre de 2013, el primer ministre Shinzo Abe va honrar els *Shouwa junnansha* o “Màrtirs de Shouwa”, entre els quals es troben més de mil criminals de guerra catorze dels quals van ser classificats com a Classe A pel Tribunal Militar Internacional per l'Extrem Orient (1946 – 1948) un cop acabada la Segona Guerra Mundial. Aquests catorze màrtirs, jutjats per crims de guerra contra la pau, van ser afegits secretament a la llista de enclaustrats en el santuari de Yasukuni com a caiguts en la contesa. La inclusió de criminals de guerra d'alt rang no va donar-se a conèixer fins que el diari *Asahi Shimbun* va revelar-ho un any després, cosa que va commocionar la societat nipona i tensà les relacions diplomàtiques del país. Entre els noms que s'incorporaren clandestinament, alguns resultaren ser del tot inquietants: Hideki Toujou, condemnat a la força per les atrocitats que cometé l'exèrcit imperial a Nanjing, la culpabilitat del qual va

ser admesa en el judici¹, i per ser el promotor de planificar l'atac a Pearl Harbor l'abril de 1941; o el trenta-cinquè primer ministre Hiranuma Kiichiro, acusat de contribuir materialment a l'expansió colonial²

Amb tot, aquest episodi no és una flor en un desert. L'abril del 2007, els governs de Xina i Corea del Sud van mostrar-se ofesos davant de l'actitud de Shinzo Abe, qui va oferir com a ofrena branques de pi als enclaustrats sense fer distincions entre víctimes i assassins. Tot i que Abe no va trepitjar el temple xintoista, l'opinió pública asiàtica censurà l'acte per les connotacions històriques que tenia l'ofrena³. Des d'una perspectiva geopolítica, Steven Lewentowicz ha subratllat els costos polítics que aquest tipus de maniobres tenen en la dimensió política tant domèstica com exterior.

Per una banda, es dóna marge a Pequín i Seül per treure rèdits polítics vinculant Yasukuni, el qual es pren com a pervivència del passat imperialista, amb els afers coetanis: la problemàtica entorn a la sobirania de les Illes Dok-do/Takeshima o les protestes xineses de 2005 contra el veto japonès a la pertinença permanent de Xina al Consell de Seguretat de les Nacions Unides. Per l'altra, proporciona arguments a les potències rivals que després són difícils de contradir, amb la qual cosa s'acaba per cedir davant dels embats. Una flexibilitat que pot fer disminuir el suport conservador, seminal en el partit d'Abe i ciment del seu lideratge⁴, perquè pot llegir-se com una mostra de debilitat.

A més, una maniobra política tan arriscada posa en escac els aliats, com és el cas dels Estats Units. Les relacions entre la potència nord-americana i Japó es van tensar quan Abe no va escoltar els consells del llavors vicepresident Joseph Biden de no visitar el santuari. Una informació que va ser revelada per l'Agència de Notícies de Kyoto dos mesos després de la reunió. No canviant de tarannà, les accions d'Abe jugaren en contra dels interessos exteriors del país perquè l'obstinació del president nipó va repercutir negativament en els estats membres de l'Associació de Nacions del Sud-est Asiàtic (ASEAN), els quals van mostrar el seu neguit per una escalada d'antagonismes a la zona que provoqués inestabilitat econòmica⁵. L'editorial d'*Asahi Shimbun* publicada el dia següent de la visita

¹ Hideki Toujou va declarar davant del tribunal: "Hauria de carregar amb tota la responsabilitat de la guerra en general". Cita a YENNE (2014): 337.

² Hammarck (1946). Disponible a: <http://archives.law.virginia.edu/>.

³ Park (2013). Disponible a: <http://www.reuters.com/article/us-japan-yasukuni-korea-idUSBRE93L01020130422>. Kaneko (2013). Disponible a: <http://www.reuters.com/article/us-japan-yasukuni-idUSBRE93K02G20130421>.

⁴ Lewentowicz (2014): 102.

⁵ Chongkittavorn (2014). Disponible a: <http://www.nationmultimedia.com/opinion/Yasukuni-Shrine-and-Abes-psyche-30225867.html>.

va ser taxativa: després de ressaltar l'amargor que provocava veure el militarisme i el xintoisme agafar-se les mans un cop més, el diari va declarar que la visita al temple de Yasukuni només es regia per motius de satisfacció personal i de partit⁶. Tanmateix, el primer ministre Abe va justificar el gest afirmant que la visita responia a l'objectiu de renovar la promesa de la pau perpètua de Japó⁷.

Abordar perquè les accions de Shinzo Abe susciten tanta polèmica és una tasca laboriosa que requereix examinar una qüestió tan delicada com embrollada: la complicada triangulació entre memòria històrica, identitat nacional i relacions diplomàtiques. De fet, Abe no ha estat l'únic primer ministre en mostrar respecte a les víctimes de la guerra –i amb això, honrar ensems els criminals enclausats sense fer distincions-. De 2001 a 2006, el seu predecessor en el càrrec Junichirou Koizumi visità anualment el santuari en els seus anys de mandat. La teoria de la representativitat social ofereix una explicació plausible al perquè els polítics nipons han mantingut un comportament políticament tan controvertit. Com a càrrecs electes, Koizumi i Abe personificarien unes posicions polítiques concretes i unes sensibilitats particulars existents en la població⁸. Per això, criticar-los d'actuar egoïstament o de nedar a contracorrent no seria del tot pertinent.

En aquesta línia, Erika Pollmann ha assenyalat que els actors que decideixen presentar-se en el temple quan ostenten un càrrec públic, com Koizumi o Abe, tenen clar que les qüestions domèstiques estan per sobre de la política internacional. Les visites polítiques només tenen lloc quan els mandataris gaudeixen d'una alta popularitat en l'àmbit nacional. En consonància, calculen que els costos internacionals derivats de la possible polèmica no sobrepassarien ni els rèdits que en poguessin obtenir de cara al seu electorat ni tacarien en excés llur reputació⁹. Prova d'aquesta mentalitat és el fet que, en un context en què la preponderància asiàtica virava cap a la Xina, Koizumi hauria aprofitat el declivi del Partit Socialista Japonès [JSP], procliu a mantenir bones relacions amb els estats veïns, i la pèrdua d'ascendent de la facció pro-xinesa abanderada per Kakuei Tanaka en el seu partit per donar un cop d'efecte¹⁰. Quant a Abe, la visita pública del 2013 –el 2006 va dur-ne a terme una de secreta- va respondre a una qüestió tàctica: les relacions de Japó amb els seus veïns estaven ja prou deteriorades

⁶ "Abe's visit to Yasukuni Shrine a futile act of self-righteousness", *The Asahi Shimbun*, 27 de desembre de 2013. Disponible a: <http://ajw.asahi.com/article/views/editorial/AJ201312270032>.

⁷ Abe (2013). Disponible a: http://japan.kantei.go.jp/96_abe/statement/201312/1202986_7801.html.

⁸ Liu i Hilton (2005): 550-551.

⁹ Pollmann (2016): 150-152.

¹⁰ Shirai (2007): 36-37.

com perquè la visita suposés un daltabaix diplomàtic¹¹. Alhora, la nova configuració del partit, en què els liberals perdien pes a favor dels nacionalistes, i l'impuls de les mesures conegudes com a “abonomics” el legitimaren¹².

Amb tot, la lectura que aporta la psicologia social s'hauria de contextualitzar per tal d'integrar en l'equació domèstica les reaccions i els efectes que provoquen les visites fora de les fronteres de les illes. Així, un marc útil per abordar la globalitat del fenomen seria incardinar a les dinàmiques nacionals, les quals serveixen per explicar la resistència a abandonar els actes a Yasukuni a causa de la nova onada nacionalista, les sinèrgies internacionals, que comprenen les dialèctiques entre les diferents narracions històriques nacionals.

Per aquesta raó, el *Yasukuni mondai* [problema de Yasukuni] és un exemple feient de com la societat japonesa, projectada en els seus polítics, ha d'enfrontar-se al seu passat per tal de tenir un projecte nacional que integri els seus veïns asiàtics en l'agenda internacional. En paraules de Kazuhiko Togo, la controvèrsia entorn del temple de Yasukuni és una qüestió japonesa, en la mesura que és dels i pels japonesos. Si per a l'antic diplomàtic i professor de la Universitat Kioto Sangyo, la qüestió de Yasukuni s'ha d'afrontar amb dissuasió i diàleg¹³ per a Mark Selden supera l'àmbit nipó per esdevenir un problema transnacional¹⁴.

La memòria històrica de la derrota: l'emperador i els relats de postguerra

És interessant observar com han estat els nous actors polítics sorgits en democràcia els qui han modelat la problemàtica de Yasukuni. En l'origen, el temple era una quintaessència del sistema *kokutai*, concepte emprat per descriure el règim d'unitat nacional entre l'esfera civil i la burocràcia militar, perquè plasma el maridatge entre el poder polític i religiós. A redós dels vincles estrets amb la casa imperial, Yasukuni va convertir-se en el període d'entreguerres en la institució que expressava a la perfecció l'eix sobre el qual es va construir l'Estat xinto: la legitimació de la tennou o sobirania imperial¹⁵.

¹¹ Cheung (2016): 126.

¹² Smith (2013). Disponible a: <http://blogs.cfr.org/asia/2013/12/30/abesyasukuni-visit-the-consequences>. Panda (2013). Disponible a: <http://thedi diplomat.com/2013/12/abes-yasukuni-visit-calculated-politicking/>.

¹³ Togo (2014).

¹⁴ Selden (2008): 72.

¹⁵ Shimazono (2005): 1077-1098 i Shimazono (2009): 93-124.

La casa imperial va distanciar-se de Yasukuni per les seves connotacions militaristes quan es va conèixer el 1979 que el 17 d'octubre de l'any anterior es van incorporar 14 criminals de guerra en el memorial de víctimes en una cerimònia secreta oficiada pel sacerdot en cap del santuari Matsudaira Nagayoshi, antic sots-comandant de la Marina Imperial¹⁶. El distanciament de l'emperador Hirohito respecte al temple com a senyal de protesta no va ser suficient per evitar el rebombori internacional. Tampoc va servir per evitar que el temple prengués significacions desagradables quan el llavors primer ministre Yasuhiro Nakasone va visitar el santuari en el quarantè aniversari de la derrota japonesa el 15 d'agost de 1985. Va ser la primera ocasió en què un representant polític en el càrrec oficial visitava el memorial. Abans de la visita de Nakasone, polítics i representants civils havien mostrat respectes a títol personal.

Les accions de Nakasone despertaren els dimonis familiars de la recent història japonesa, els quals encara no havien estat exorcitzats i amenacen constantment d'afectar els seus veïns asiàtics. Mentre ciutadans japonesos que es concentraren entorn del santuari onejaven banderes nacionals, cridant: «Gràcies, Primer Ministre Nakasone», el ministre d'Afers estrangers xinès Huang Hua va mostrar-se dolgut per les víctimes tant japoneses com xineses que havien sofert l'imperialisme nacionalista nipó. Com a corol·lari de la reacció, a la tardor d'aquell mateix any, s'organitzaren protestes a Xina contra la visita de Nakasone i el seu gabinet¹⁷.

Un dels efectes de la rendició de l'agost de 1945 va ser el naixement d'un espai polític públic en què el *koshitsu* [la família imperial] va cedir terreny als homes d'Estat escollits electoralment. Intentar intuir quina hauria estat la reacció que hauria desencadenat una hipotètica visita de l'emperador en comptes de la d'un primer ministre electe com Nakasone és pura especulació, sobretot si es té en compte que, després de la proclamació de la *Heiwa Kenpo* [Constitució de la Pau] de 1947, la casa imperial s'ha distanciat dels afers nacionals i públics per donar visibilitat als nous actors polítics. Un comportament cautelós, el de Hirohito, que respon a la dessacralització del sistema imperial¹⁸. procés que va transcórrer en paral·lel a la instauració de la democràcia però que sembla estar

¹⁶ Sturgeon (2006): 72. Sembla ser que l'acord per a enclaustrar els criminals de guerra va acordar-se el 31 de gener de 1969 entre el *Hikiage Engo-kyoku* [Oficina d'Auxili a les Víctimes de Guerra] del Ministeri de Salut i Benestar i el temple. En Takenaka (2007). Disponible a: <http://apjjf.org/-Akiko-TAKENAKA/2443/article.pdf>.

¹⁷ Funabashi (2015): 266.

¹⁸ Gràcies al procés de dessacralització, l'emperador ha constituït un element de continuïtat temporal en un període de canvis convulsos, entre un futur incert i un passat que transita entre l'orgull i la vergonya. Schmidt (1994): 90-94.

patint, des de la darrera dècada del segle passat, un retrocés notable, apreciable en la veneració popular que va despertar l'ascensió d'Akihito¹⁹.

Amb tot, l'emperador és una figura polièdrica. En la preguerra, era una eina amb què l'elit privatitzava els conflictes. Alhora, la figura imperial representa el grau més elevat del "ser japonès". Una figura ambigua que es mou entre l'esfera pública i privada²⁰. Tot i que la constitució prohibeix a l'emperador d'intervenir en els assumptes polítics, sembla ser que des que s'enclaustraren criminals de guerra el 1978, la figura imperial serveix de contrapès a l'orgull nacional que alguns polítics mostren, encara que per a bona part de la ultra-dreta sigui una icona d'orgull patri pel record imperialista. Enfront del moviment revisionista, el principal objectiu del qual és presentar l'expansionisme japonès com una opció pan-asiàtica contra el imperialisme occidental, l'emperador Akihito ha seguit el camí iniciat pel seu pare Hirohito a l'hora de boicotejar les visites al temple de Yasukuni des que es van enclaustrar criminals de classe A. Per exemple, durant les commemoracions del final de la guerra el 15 d'agost de 2015, Akihito va evocar les atrocitats comeses per l'exèrcit imperial japonès a Manxúria. Una mostra explícita però ponderada de la discrepància que existeix entre les tesis d'Abe i la memòria històrica de la família imperial²¹.

D'ençà de la guerra, la societat japonesa està vivint una introspecció plena de contradiccions. El re-examen de la història col·lectiva posa damunt la taula les paradoxes en què es va forjar el país després de la contesa. Unes contradiccions que tenen un origen polític en la forma en què es va negociar la rendició i es va administrar la derrota. Per això, intentar esclarir les causes de la guerra i en les raons després de la derrota pot despertar aspectes incòmodes del passat. Tanmateix, no furgar en elles podria ser contraproduent perquè sense una diagnosi encertada, les ferides tendeixen a romandre candents. Actualment, el nucli de la controvèrsia gira entorn de dos visions polaritzades en constant dialèctica i simbiosi. En primer lloc, la visió "oficial" nascuda en la postguerra i adoptada -i també adaptada- en la lògica de la postguerra. Segonament, la mirada revisionista, crítica amb el relat que percep com una imposició forana i totalment reticent a acceptar res que ataquí la història nacional japonesa. Dues perspectives que difereixen sobre el paper que va tenir Japó entre 1930 i 1945, però que sobretot dicotomitzen la memòria històrica.

¹⁹ Sanger (1990). Disponible a: <http://www.nytimes.com/1990/01/19/world/mayor-who-faulted-hirohito-is-shot.html>.

²⁰ McVeigh (2002): 115-117.

²¹ Gady (2015). Disponible a: <http://thediplomat.com/>. Kingston (2015). Disponible a <http://www.japantimes.co.jp/>.

Per una banda, el “profund remordiment” i el “prec per a la pau mundial” de l'emperador són consignes que poden interpretar-se com l'acceptació del relat històric nord-americà establert durant l'ocupació. Des d'una aproximació crítica amb el rol que hauria jugat l'emperador en l'era Shouwa (1926 – 1989), es podria arribar a una conclusió sorprenent: la figura de l'emperador garanteix la pervivència de la memòria històrica basada en el relat abanderat pels Estats Units després de la guerra. Un relat hegemònic que, tanmateix, s'ha vist contradit per algunes investigacions recents, les conclusions de les quals disten tant de les versions que s'imposaren com a oficials en la postguerra com de les tesis revisionistes. Com ha fet palès Tsuyoshi Hasegawa, la rendició japonesa no hauria estat propiciada per la bomba atòmica, sinó per la por japonesa d'una invasió per part de l'Exèrcit Roig des de Manxuco i de les subseqüents repercussions que es derivarien d'una ocupació militar soviètica. Aquesta interpretació se cimentaria en la cursa que existia entre Estats Units i la Unió Soviètica per derrotar el país nipó i imposar llurs condicions. Hideki Toujou, l'objectiu del qual era salvar la casa imperial, hauria vist en els Aliats uns interlocutors més disposats a acceptar la prerrogativa de mantenir intacte la casa imperial que no pas Stalin²².

Tots aquests factors serveixen per explicar el suport resolut que l'emperador va rebre de Douglas MacArthur i el cordó sanitari que el comandament nord-americà va teixir per tal de prevenir que cap membre de la casa imperial es personés en els judicis de Tokio. No obstant els claroscurs de la casa imperial durant el militarisme i la guerra, Noriko Kawamura ha volgut rescatar l'emperador Hirohito d'algunes acusacions que se li han imputat. Per exemple, ha argüït que l'emperador no estava obsessionat per la seva pròpia seguretat, ja que volia assumir responsabilitats de guerra i estava en contra de la visió ultradretana del sistema *kokutai* i dels abusos militars que se'n derivaren²³. En bona mesura, però, presentar la casa imperial com l'artífex de la pau després de la rendició implica distorsionar la naturalesa de l'Estat japonès durant l'era Showa, obviar quins actors propiciaren l'expansió imperial i desentendre les raons de la guerra. Com Marcus Willensky va evidenciar, malgrat que les dinàmiques de la Guerra Freda propiciessin una revisió dels esdeveniments adaptades a les necessitats geopolítiques de la conjuntura, el Japó d'entreguerres tenia una naturalesa feixista que no es pot negligir en l'anàlisi²⁴.

El que es pot extreure d'aquets dos punts de vista creuats és la interpretació dicotòmica en el terreny historiogràfic sobre el paper que va tenir la casa imperial durant la guerra, i els evidents interessos i complicitats que hi va haver entre el

²² Veure les tesis de: Hasegawa (2005).

²³ Kawamura (2007): 51-79 i Kawamura (2015).

²⁴ Willensky (2005): 58-77.

govern nord-americà i els líders de l'Estat xinto per salvaguardar la família imperial. Prova d'això és la destrucció de gran part de la documentació que serviria per esclarir els moviments darrere les bambolines de l'emperador Hirohito i l'alt funcionariat durant l'expansió.

A més, l'entramat d'interessos que va acabar per filar la memòria històrica oficial de postguerra resulta ser més complexa quan s'integra en l'equació el punt de vista xinès. Al binomi Japó-Estats Units, s'ha d'incloure la forma en què la República Popular de Xina ha assumit episodis de la història de les Illes com uns elements constitutius del seu propi passat nacional. L'any 1972, el primer ministre Kakutei Tanaka va assumir la normalització de les relacions sinó-japoneses a redós de les ostensibles millores entre la diplomàcia nord-americana i xinesa. Abans de la "diplomàcia del ping-pong", la interacció entre els dos països asiàtics era informal i estava monitorada per Washington. Amb l'establiment de nou de les relacions diplomàtiques, Pequín va tenir l'oportunitat d'exposar la seva visió sobre què va passar durant la guerra. El primer ministre Zhou Enlai va comunicar que el pitjor enemic tant per la societat xinesa com japonesa era el militarisme nipó. Aquesta declaració va ser formulada quan les relacions nord-americanes i japoneses, tot i les tensions, beneficiaven Japó fins al punt que el país podia recuperar l'hegemonia regional. Zhou Enlai recelava del fet que un desenvolupament econòmic notori de Japó es traduís amb noves ànsies expansionistes²⁵ cosa que subratlla que les brutalitats comeses per l'exèrcit japonès eren un element encara viu en la memòria històrica xinesa.

No oferint una visió oposada, Tanaka va acceptar tàcitament el relat xinès, el qual es va traslladar en el terreny educatiu: els llibres de text començaren a incloure les massacres i les atrocitats comeses en l'expansió cap al Pacífic²⁶. Com a resultat d'aquesta falta de contra-argumentari, la memòria històrica japonesa va quedar atrapada entre els relats històrics nord-americà i xinès sobre la Segona Guerra Mundial en una època en què els interessos geopolítics fluctuaven a causa de la guerra del Vietnam i la guerra civil coreana. De resultes d'això, que el revisionisme maldi per negar les assumpcions que han preponderat oficiosament des de la postguerra.

Arran del constrenyiment en què es trobava la memòria històrica japonesa, inseparable de l'estigma de ser els perdedors de la guerra, el revisionisme s'ha erigit

²⁵ Christensen (2011): 211-214.

²⁶ Després de les atrocitats nord-americanes a Vietnam a causa de la guerra química (l'Agent Taronja), més historiadors es mostraren disposats a rescatar de l'oblit les massacres que els japoneses dugueren a terme en la població asiàtica mitjançant experiments químics. Veure: Yoshida (2000): 70-133.

com l'alternativa nacional als relats forans que s'adoptaren tàcitament durant el govern Nakasone. Prova de la força de l'embat revisionista en la darrera dècada és l'advertència que va llançar Pequín l'agost del 2015 en demanar que es continués indagant a fons els esdeveniments de la Segona Guerra Mundial. El que es demanava des de la tribuna xinesa amb subterfugis era que s'abandonés qualsevol desviacionisme respecte del relat històric oficial ideat pels Estats Units i els països asiàtics que van ser víctimes de l'imperialisme japonès. Això posa de relleu el pes decisiu que ha tingut Xina a l'hora d'escriure el relat hegemònic de la Segona Guerra Mundial, fins al punt de presentar-se com un dels països vencedors perquè va col·laborar en la victòria Aliada resistint l'avanç imperial nipó. La contribució xinesa també és notòria, sobretot, en el fet de vincular la derrota de Japó amb la derrota definitiva del feixisme²⁷.

Les observacions fetes pel govern xinès perseguien l'objectiu de preservar el relat històric oficial de qualsevol desviació que pogués posar en entredit el marc conceptual en què els esdeveniments, i conseqüentment la memòria històrica comuna sobre la conflagració, s'han comprés. En particular, es pretenia recordar la condició de perdedor de Japó i asfixiar qualsevol degoter negacionista o revisionista a què poguessin menar les gesticulacions d'orgull patri que des del primer govern Abe (2006 – 2007) han anat en augment. De fet, el revisionisme no és un producte nou. Mostres de radicalisme es troben a les darreries de la mateixa postguerra, com el *seppuku* públic que va dur a terme l'escriptor nacionalista Yukio Mishima (1925 – 1970). El que impacte és el seu ascens i la forma en què es propaga. Si bé bona part del discurs nacionalista continua camuflant-se sota un excés de "pacifisme histriònic" -llevat de l'extremisme dels *Uyoku Dantai* [Grups d'extrema dreta]-, una part del nacionalisme nipó ha començat a deixar enrere els complexos de la Guerra Freda per fer ús de la tecnologia i els mitjans que ofereix la nova centúria. I aquesta desimboltura s'aprecia en les actituds que mostren els partidaris del revisionisme.

Una llarga postguerra. El revisionisme: sobre la culpa, l'amnèsia i la identitat de víctima

El relat revisionista va forjar-se a l'ombra de la memòria històrica construïda pels Estats Units i Xina en la conjuntura en què aquesta va començar a ser assumida i oficialitzada, malgrat no ser acceptada obertament. En conseqüència, el revisionisme és la reacció d'una part de la societat japonesa a les narratives foranes que s'impostaren després de la rendició i que establien quina havia de ser la memòria històrica, en unes circumstàncies en què el país no tenia l'autoritat

²⁷ Tiezzi (2015). Disponible a: <http://thediplomat.com/2015/08/what-china-means-by-a-correct-view-on-ww2-history/>

ni la legitimitat per contrarestar el relat dels Aliats amb un punt de vista genuí. Amb tot, però, no és or tot el que brilla. L'emergència d'una narrativa revisionista no constitueix cap mostra de la normalització del Japó als nous temps, sinó, més aviat, tot el contrari: una mala digestió del passat, ja que la versió nacional i "genuïnament japonesa" que busca instituir el revisionisme, oposant-se tant a les versions nord-americana com xinesa, no està exempta de controvèrsia pel seu fort contingut jingoista.

Una anàlisi comparativa de diferents experiències postbèl·liques pot ajudar a entendre les raons, arguments i orígens de l'onada revisionista japonesa. En primer lloc, ni la societat italiana ni la japonesa carreguen damunt llurs esquenes la responsabilitat de ser els causants d'un holocaust. A diferència de Nuremberg, els Aliats no jutjaren en els judicis de Tokio "crims contra la humanitat", sinó "crims de guerra". L'absència d'un genocidi planificat és crucial per distingir els paràmetres del remordiment a Japó i Alemanya, tal i com Ian Buruma va comparar en *The Wages of Guilt* (1993). A més, hi ha un altre factor a tenir a compte que ajuda a comprendre millor com el sentiment de culpa alemany i japonès difereixen: l'exposició a l'aniquilació de Hiroshima i Nagasaki, la qual va portar una sensació d'esperança, un sentiment de ser capaç de passar pàgina, tal i com si s'hagués tractat d'una redempció o d'una expiació²⁸.

Segonament, un nombre important de líders feixistes, oficials veterans i alts quadres italians van ser morts pels seus conveïns. Van ser els partisans italians els qui penjaren Mussolini a Milà, no els Aliats. L'absència de judicis a Itàlia durant la postguerra, d'alguna manera com a conseqüència de la guerra civil i l'enfrontament intern, no va trobar un equivalent ni a Japó ni a Alemanya. Tanmateix, aquí entraria a debat els límits i les deficiències de la desnazificació i de la desjingoificació, i les contradiccions que n'han resultat²⁹. Totes aquestes característiques singularitzen la postguerra japonesa i ajuden a comprendre l'emergència del moviment revisionista.

Si es pogués establir una genealogia intel·lectual del revisionisme, la paternitat recauria en Gotou Toshio (1903 – 1975), més conegut pel pseudònim de Fusao Hayashi. Per estrany que pugui semblar, la primera politització de Hayashi va tenir lloc en el marxisme, en els anys en què va estar immers en el moviment literari de la classe obrera. El seu viratge va tenir lloc als anys de 1930, quan va ser arrestat per les forces d'ordre juntament amb altres simpatitzants i membres comunistes. A la presó, Hayashi va viure una introspecció que el va dur

²⁸ Buruma (2011).

²⁹ Cross (2012-2013): 39-46.

a rebutjar els seus plantejaments anteriors i abraçar la causa imperial³⁰. A causa del seu suport manifest a l'empresa militar, un cop sota l'ocupació nord-americana, se li censuraren les obres en circulació i se li prohibí publicar. Quan Japó va recuperar l'autonomia, la publicació del *Dai Toa Sensou Kotei Ron* [*En suport de la Gran Guerra de l'Est asiàtic*] (1964) va commocionar l'opinió pública. Era la primera vegada que l'argument d'alliberació asiàtica que l'exèrcit imperial japonès havia esgrimit per justificar els seus actes expansionistes s'explicitava de forma oberta després de l'ocupació. Hayashi va exposar la tesi que l'exèrcit imperial va lluitar contra els opressors occidentals en nom del pan-asianisme, un argument justificatiu que va utilitzar-se com a propaganda durant el període d'entreguerres però que va aconseguir reeixir de nou a la dècada de 1960³¹.

Per altra banda, el ressò que es derivà de replantejar l'argumentari imperialista va deure's a l'impacte mediàtic que causà la guerra del Vietnam. L'opinió pública japonesa va contemplar les atrocitats comeses pels Estats Units i començà a traçar paral·lelismes entre els raids aeris que van patir els habitants de Tòquio i la brutalitat comesa contra els vietnamites. Alhora, també com a conseqüència de les accions militars nord-americanes a Vietnam, la legitimitat dels tribunals de Tokio es va posar en entredit. La recuperació de l'argument de preguerra per part de Hayashi va permetre que molts japonesos s'observessin com a víctimes. Vietnam va servir com a punt de partida per revisar la legitimitat nord-americana tant pel que feia les bombes com els tribunals.

Algunes obres literàries que indaguen en la consciència de la culpa i la memòria històrica durant la guerra corroboren el replantejament històric de qui van ser les víctimes i les raons darrera la seva culpabilitat. En *Kami to Hito to no Aida* [Entre Déu i l'home] (1972), Junji Kinoshita (1914 – 2006) va mostrar a través dels personatges la qüestió fonamental que la societat japonesa havia d'encarar: la tria problemàtica entre assumir el passat o oblidar-lo. Kinoshita va saber expressar la porosa frontera que separava acusats d'acusadors. L'enorme gama de grisos de què fa gala Kinoshita per contextualitzar la culpa, però, no el porta a l'exculpació absoluta, com tampoc a afirmar que la moral és relativa. Parafraçant John Dorsey, Kinoshita volia advocar que només és un mateix qui pot mesurar-se el grau de culpabilitat perquè els judicis d'altri sempre tendeixen a ser impostats i impositius³².

Tanmateix, la introspecció de la culpa ha arribat a unes cotes diametralment oposades a les suggerides per Kinoshita. Si el Yasukuni mondai mostra la in-

³⁰ Dorsey (2007): 465-483.

³¹ Hijiya-Kirschner (1991): 106.

³² Dorsey (1981): 208-210.

fluència política i visible del revisionisme històric³³. La *Rekishī kyōkasho mondai* [controvèrsia dels llibres de història] revela l'altra cara, més alarmant, de l'impacte del revisionisme. Una realitat que sovint queda sepultada perquè queda lluny de la mirada internacional. No obstant la manca d'impacte mediàtic, l'existència de grups de pressió que són capaços d'exercir una coacció no només contra el consens historiogràfic, sinó també en la forma en què es recorda la memòria històrica, s'ha d'entendre com un símptoma de l'enquistament d'un sector de la societat japonesa que no és capaç de dur a terme una introspecció col·lectiva capaç d'acceptar –no els relats estrangers–, sinó els ets i uts del que va succeir.

La pressió pública que exerceixen entitats com l'Atarashii Rekishī Kyōkasho o Tsukuru Kai [Associació per a la Creació de Nous Llibres d'Història, més coneguda com a Societat Japonesa per a la Reforma dels Llibres d'Història], formada el 1966 però amb una activitat notòria a partir de 1990, reflecteix com les proclames polítiques, o la falta d'aquestes, ha tingut una influència perversa i negativa en la historiografia. La gàbia de relats i narratives en què Japó va quedar empresonat després de l'agost de 1945 ha tingut un cost molt alt que ha sobrepassat la dimensió diplomàtica: ha arribat a impregnar l'educació a través de la pugna pública i judicial sobre l'orientació que els infants japonesos han de seguir en l'aprenentatge dels fets històrics³⁴.

Adoptant unes postures immobilistes i negacionistes, Japó ha entrat en un espiral viciós en què els esdeveniments històrics, i la supeditació constant d'aquests a la reflexió històrica, s'han arraonat. La falta de reflexió ha deixat pas a què siguin les instàncies institucionals, judicials o polítiques les encarregades de dictaminar límits i tabús sobre com pensar i valorar la història, sempre utilitzant l'orgull nacional com a mesura³⁵. Una mostra feaent és la reiterada censura del Ministeri d'Educació als llibres de text de Saburo Ienaga el 1952, 1955, 1957, 1963 i 1983. Ienaga, el qual va ser indemnitzat posteriorment després de tres demandes contra el govern el 1963, 1966 i 1984, va viure de primera mà la purga ideològica que des de les instàncies governamentals s'infligia en l'educació.

No debades, s'ha argüït que la societat japonesa ha fracassat en la tasca de reconèixer els errors passats i en moure's cap endavant. La diplomàcia basada en un perdó formalitzat però buit de contingut hauria frustrat qualsevol acostament

³³ Per a un major aprofundiment en les implicacions polítiques d'honrar els "Màrtirs de Showa", veure: Tetsuya (2006): 187-204.

³⁴ Una visió molt acurada sobre la disputa que genera la politització de la memòria històrica en el nord-est asiàtic es troba en l'obra editada per Shin i Sneider (2011).

³⁵ Sobre la judicialització de la memòria i la controvèrsia entorn dels llibres escolars, veure: Nozaki, (2008): 94-122.

real amb les víctimes asiàtiques i hauria impedit que, al seu torn, la societat japonesa deixés de banda la consciència de víctima per observar-se com a culpables³⁶. D'aquesta manera, la *higaisha ishiki* [consciència de víctima] s'ha instaurat en la ment de molts japonesos com un factor determinant en la memòria històrica nacional³⁷. Una identitat, la de víctima, que s'ha de confrontar amb la identitat de culpable perquè, encara que no siguin excloents ni intercanviables, sí que determinen l'angle des del qual enfocar la memòria històrica.

Quan el continent s'empassa la illa. Present convuls, passat aurificat (i tergiversat)

Immediatament després de la rendició, Masao Maruyama (1914 – 1996) va arribar a la conclusió que el que havia empès Japó a cometre accions tan deplorables durant la conquesta territorial i la guerra va ser l'Estat, el qual monopolitzava els valors morals dels individus i portava a identificar l'ètica amb el poder³⁸. El caràcter atroç del nacionalisme japonès, segons Maruyama, era l'efecte directe de l'exteriorització dels valors i de la subseqüent absència d'autonomia dels individus. Per a l'escriptor i acadèmic, la garantia que permetia prevenir el renaixement de l'antic nacionalisme ultradretà passava per una racionalització radical de la democràcia³⁹. Amb tot, com molt bé ha posat de relleu Rikki Kersten, Murayama es mostrà ambigu, i fins i tot contradictori, pel que fa a la "responsabilitat" de la guerra: l'historiador nipó, en culpar el sistema *kokutai* i en parlar de comportaments i psicologies col·lectives, va evitar culpabilitzar personatges concrets per accions específiques. Així, Murayama va exonerar la població japonesa, víctima de la coacció estatal, de ser la responsable d'unes decisions preses per un sistema maligne perquè els japonesos van ser-ne les primeres víctimes innocents⁴⁰.

L'ambigüitat a l'hora de trobar responsables polítics ha estat l'esclatxa a través de la qual el revisionisme s'ha escolat en la memòria històrica del Japó democràtic. Tanmateix, la no-personificació de la culpabilitat i la imputació dels desastres a la naturalesa del règim no van conduir inexorablement cap al revisionisme. En absolut era aquesta la intencionalitat de Masao Murayama. No obstant això, l'eteri de la culpabilitat va repercutir en què la responsabilitat fos igual d'etèria. Les raons argüïbles darrera l'absència de culpables físics es troba en la doble condició en què es van trobar els japonesos l'agost de 1945. A la vergonya

³⁶ Shin (2014): 164.

³⁷ Dower (1995): 280-281.

³⁸ Maruyama (1963): 1-25.

³⁹ Nakashima (2007).

⁴⁰ Kersten (2000): 32-33.

de ser els responsables de matances, violacions i abusos amb armes químiques, s'hi sumà la humiliació d'haver estat alhora les víctimes, les primeres i úniques, d'una catàstrofe provocada per armes nuclears.

Brian McVeigh ha argumentat com de perilloses poden ser les visions ingènues del nou nacionalisme de postguerra edificat sobre la premissa que Japó és un país pacifista i víctima de la Guerra del Pacífic gràcies a les imatges d'Hiroshima i Nagasaki. Sobretot, els sentiments nacionalistes maquillats sota premisses pacifistes – és el cas del que s'ha anomenat “estupor de la pau” o “pacifisme nacional” – són potencialment nocius perquè projecten la idea que Japó no té enemics externs i que, per tant, pot romandre aïllada perquè el país és aliè a les turbulències internacionals. Unes opinions que deriven en la il·lusió de creure que 250.000 membres de la *Jietai* [Forces d'Auto-Defensa] no constitueixen un exèrcit perquè la naturalesa de Japó, legalitzada en la constitució, és pacífica⁴¹.

Precisament, una mostra de com el revisionisme ha aconseguit fer-se un lloc es troba en la fragilitat de presentar Japó com un poble compromès amb la pau. A tocar del temple xintoista de Yasukuni, el Museu de la Guerra de Yuushuukan sintetitza la narrativa fal·laç en què viu la societat japonesa, atrapada en una memòria històrica sincrètica i contradictòria: el museu anomena el període d'expansió militar “la Gran Guerra de l'Est Asiàtic” (1931 – 1945) i glorifica «els elevats pensaments de les nobles ànimes» que donaren la vida per Japó⁴². Per aquesta raó, s'ha argüït que la museïtzació del nacionalisme intransigent i del bel·licisme hauria de preocupar més que les visites polítiques a Yasukuni⁴³.

L'embelliment del recinte (2002 – 2006) va ratificar l'àrea circumdant de Yasukuni com un espai privilegiat del nacionalisme intransigent i com el fracàs del país per avançar en la reconciliació, ja que la interpretació històrica que es projecta des de Yuushuukan no dista de la propaganda imperial que Fusao Hayashi va actualitzar. Així, el punt de vista que es presenta és que l'empresa japonesa va ser una contesa contra el terrorisme xinès i una guerra per mantenir Àsia fora de l'abast de l'imperialisme occidental. El sofriment que s'exhibeix durant l'ocupació nord-americana realça l'aureola de màrtir del país, no esmentant-se, per contra, cap de les matances ni violacions comeses per l'exèrcit imperial.

⁴¹ McVeigh (2002): 113-114.

⁴² Les cites es poden trobar en la pàgina web de Yasukuni: <http://www.yasukuni.or.jp/english/>.

⁴³ Falls (2014). Disponible a: <http://www.theatlantic.com/international/archive/2014/01/stop-talking-about-yasukuni-the-real-problem-is-y-sh-kan/282757/>.

Juntament amb l'omissió de les atrocitats, els *kamikaze* són presentats com a valents herois i no com a civils d'Okinawa forçats a combatre⁴⁴.

Al costat de la institucionalització del revisionisme en el museu de Yuushukan, de la seva politització en les visites anuals al temple de Yasukuni i de la judicialització de la història que s'ha d'aprendre a les aules, l'auge de la revifalla nacionalista s'evidencia en la cultura popular. Si la pertinença a una nació és perceptible a través de canals mundans com la vestimenta, el folklore o fins i tot el menjar, la influència que tenen els nous mitjans audiovisuals per modelar i incidir en la societat, potenciats exponencialment per internet, supera en escreix tant el que Miroslav Hroch podia concebre en parlar de la difusió de la nacionalització com el que Louis Althusser va imaginar quan assenyala la capacitat de difusió ideològica dels aparells estatals⁴⁵. El manga, el còmic d'estil japonès, ha esdevingut el màxim exponent de la cultura pop nipona perquè arriba a àmplies capes de la població gràcies a una diversitat de gèneres i temàtiques amplíssim. Precisament per aquesta capacitat d'incidència tan alta (un de cada tres llibres publicats el 2005 eren còmics)⁴⁶, el manga esdevé l'objecte d'estudi més interessant per a la comprensió del perquè la joventut japonesa, des de 1990, ha protagonitzat el viratge cap a un nacionalisme menys reticent a acceptar el consens tàcit de la postguerra⁴⁷.

La connivència de la joventut amb el nacionalisme es pot entendre per la conjuntura que s'obrí després de 1989. La recessió econòmica en què va entrar el país a la dècada de 1990 i el declivi dels partits d'esquerra com el Partit Socialdemòcrata Japonès, el qual des de 1996 ha anat perdent electors⁴⁸, va permetre que el PLD aconseguís l'hegemonia parlamentària. L'agenda conservadora tenia un objectiu clar de re-nacionalització en l'àmbit educatiu. L'agost de 1999 es legalitzà el *Kimigayo* i la *Hinomaru*, himne i bandera de l'època imperial, amb el que això implicava per a les escoles: es va dur a terme una campanya de desprestigi

⁴⁴ L'ús del terme *kamikaze* no està exempt de problemàtica: a la dècada de 1950 s'utilitzà el terme *shudan jiketsu* (suïcidi massiu) per referir-se a les immolacions a títol personal per rebaixar la crueltat militar. Tanmateix, sectors ultres criticaren que s'aiguallís la participació de l'exèrcit. Així, s'adoptà el contradictori *kyosei shudanshi* (morts col·lectives forçades). En McCormack, i Oka (2012): 31-32.

⁴⁵ Hroch (2001): 83 i Althusser (2001): 1476-1508.

⁴⁶ Itou (2008): 46.

⁴⁷ Sasada (2016): 109-122.

⁴⁸ El sistema electoral que va entrar en vigor el 1994 va permetre al partit conservador ostentar l'hegemonia mentre els partits de l'esquerra tradicionals (socialistes i comunistes) van esdevenir una minoria incapaç d'influir en la Dieta. En Aspinall (2006): 67.

de tots aquells professor i estudiants que es resistissin a cantar i onejar els símbols oficiosos, provocant un autèntic cisma en la comunitat educativa⁴⁹.

Si a l'educació com a canal de nacionalització estatal se li suma el canal informal de la cultura de masses, com ara els còmics i la seva contrapart animada (anime), pot comprendre's com el nou patriotisme ha calat en el jovent del país. El manga ha deixat de ser una mera forma d'entreteniment per convertir-se en una fàbrica de projectes equiparable a les pel·lícules que es realitzen des de Hollywood, amb el que això implica: una relació estreta amb el poder i la subseqüent (auto) censura⁵⁰. Ja el famós Astro Boy d'Osamu Tezuka, l'androide protagonista de *Mighty Atom* (1952 – 1968), defensava el poble vietnamita dels abusos nord-americans perquè representava l'essència de l'esperit pacifista japonès⁵¹. Per aquesta raó, no s'ha de menystenir la capacitat d'influència del manga, com tampoc minimitzar-ne la seva facultat per inculcar idees i comunicar valors.

A diferència dels altres canals de transmissió escrits i plàstics com la literatura o la fotografia, el còmic té unes característiques que el fan més incisiu que els altres mitjans. En primer lloc, l'èxit comercial. Les ventes del manga superen en escreix qualsevol llibre, sigui acadèmic o divulgatiu, perquè el dibuix i la història apel·len constantment a les emocions del lector. El segon punt fort rau en la pàtina de ficció amb què s'embolcalla el discurs. Com que el còmic no es considera una font d'autenticitat ni autoritat, l'autor no ha de justificar les asseveracions amb cap aparat crític, cosa que deixa en mans del destinatari el fet de ser crític o no amb la informació que rep. Per últim, gràcies a l'exportació massiva, el còmic és una finestra oberta al món que no necessita cap desplegament mediàtic. Totes aquestes particularitats han portat a definir el manga com un agent de "memòria banal" per la forma en què contribueix implícitament a la construcció de la memòria històrica en l'àmbit nacional⁵².

La recreació històrica a través de la ficció pot ser subtil, com succeeix en *Gintama* (en publicació des de 2004) de Hideaki Sorachi. La trama se situa en el Japó feudal de l'era Edo (1603 – 1868), després que el país hagi estat envaït per extraterrestres (*amanto*) que prohibeixen les armes i converteixen el Dai Shougun [Gran Comandant de l'exèrcit] en un titella. Una situació que evoca alhora que parodia el contacte amb els occidentals i la modernització del país durant el període Meiji (1868 – 1912). No obstant els referents històrics en la caracterització dels personatges o en els paral·lelismes que es poden traçar entre les organit-

⁴⁹ Aspinall i Cave (2001): 86-87.

⁵⁰ Kinsella (2000): 165.

⁵¹ Rosenbaum (2013): 42.

⁵² Otmazgin (2016): 3-4, 12.

zacions que lluiten per la sobirania del país contra les forces ocupants alienígenes, la politització no deixa de ser un recurs narratiu. No pren la volada excèntrica que es troba en les obres revisionistes que aborden de forma explícita i oberta qüestions candents.

Si existeix un manga que exemplifiqui aquest histrionisme, aquest és *Goumanism Sengen* [*Proclamació d'arrogancisme*] de Yoshinori Kobayashi. Iniciada el 1992, l'obra es divideix en una sèrie de varis toms temàtics que tracten temes crucials del Japó contemporani des d'una vessant ultradretana i negacionista. Entre els volums publicats, destaca la sèrie encara en marxa de *Shin Goumanism Sengen Special – Sensou Ron* (1998), dedicat a la Segona Guerra Mundial, i els monogràfics *Shin Goumanism Sengen Special – Taiwan Ron* (2000), sobre els crims de guerra, i *Shin Goumanism Sengen Special – Yasukuni Ron* (2005), la temàtica del qual gira entorn a combatre els crítics amb el temple. Una mostra de l'aculturació política que traspuen les pàgines de Kobayashi ve donada per com tracta l'escabrós i delicat tema de les dones de confort (*iafu*) durant l'ocupació asiàtica. Kobayashi no dubta en menystenir l'expresident Tarou Aso per disculpar-se, en la seva visita a Corea del Sud l'any 1992, per les brutalitats comeses⁵³. També carrega contra el diari Asahi Shimbun per haver fet campanya a favor de les memòries de Seiji Yoshida (1913 – 2000), publicades el 1977 i el 1983. L'exdiputat comunista revelava com havia estat obligat a capturar i segrestar noies coreanes quan era un soldat. La declaració de Yoshida el 1996 admetent que algunes contradiccions en el relat responien a un acte de gratuïtat periodística permet a Kobayashi negar de soca-rel l'existència de la prostitució forçada⁵⁴.

La batalla acarnissada i inquisitorial que dirigeixen els revisionistes contra tot allò que consideren mentides i falòrnies no s'ha de deslligar del present, amb el qual manté una correlació evident. Mitjançant l'edulcoració del passat i la negació sistemàtica dels episodis històrics més vergonyants, els nacionalistes intransigents se serveixen del revisionisme per combatre un present que els desagrada pel possible futur a què pot conduir. Si la xenofòbia és una font d'on beu bona part de l'argumentari revisionista, ja des dels temps en què Fukuzawa Yukichi (1935 – 1901) postulava que Japó donés l'esquena a Àsia per modernitzar-se⁵⁵ també és una temàtica recurrent en la nova onada nacionalista. Estretament lli-

⁵³ Kobayashi (2001): vol. 2, cap. 12, 269-299, 272-274.

⁵⁴ Kobayashi (1998): vol. 1, cap. 12, 173-183, 174-176.

⁵⁵ Fukuzawa va publicar l'editorial *Datsu-A Ron* [*Sobre deixar Àsia*] anònimament el 16 de març de 1885 en el diari *Jiji Shimpō*. L'escriptor advocava pel *Datsu-A Nyuu-Ou* [Deixar Àsia, entrar a Europa]. Una traducció de l'obra amb un estudi crític a Tat Wai Wok (2009).

gats al revisionisme en quant a la distorsió del passat, dos manga sobresurten pel greuge racista.

Per una banda, destaca *Manga: Kenkanryuu* [Literalment traduït com a *Còmic: Odiant allò coreà* o, com es coneix en el món anglosaxó, *Hating the Korean Wave*] de Sharin Yamano. Publicat entre 2005 i 2009, l'obra neix a redós del fenomen cultural de la *hallyu* [onada coreana], neologisme que defineix la popularitat de què gaudeixen les sèries televisives i la música pop en la societat japonesa, sobretot a partir del 2004 amb l'emissió del drama *Winter Sonata*. L'any 2010, Japó va convertir-se en el major importador asiàtic de drames sud-coreans⁵⁶.

Per combatre l'influx coreà i revelar l'autèntic rostre dels coreans, Yamano parteix de les possibles trampes per classificar-se que va dur a terme la selecció sud-coreana de futbol en la Copa del Món de Fútbol de 2002, celebrada a Corea del Sud i Japó. A redós del sentiment anti-japonès que mostrà una part de l'afició coreana en el torneig de 2002⁵⁷, els protagonistes s'uneixen a un grup extra-curricular l'objectiu del qual és demostrar que la pèssima imatge que tenen els coreans de Japó prové del ressentiment i no se sustenta en fets objectius. Una prova del paternalisme nipó es dona quan, enmig d'una discussió amb l'equip sud-coreà, Yamano afirma per boca de la portaveu de la comissió japonesa que Corea del Sud va poder desenvolupar-se gràcies a les inversions de Japó⁵⁸. A les mostres supremacistes, però, se li afegixen escenes d'un racisme descarnat quan un dels personatges japonesos inquireix els orígens genealògics a un company d'institut. En saber que la seva família prové de Corea del Sud, li etziba amb severitat que és un *panchoppari* [semi-japonès]⁵⁹ mot pejoratiu per referir-se als japonesos amb avantpassats que no són insulars.

L'altra exponent és l'obra del nacionalista d'origen taiwanès Ko Bunyu i del controvertit il·lustrador Georges Akiyama, *Manga Chuugoku Nyuumon: Yakkaina Rinjin no Kenkyuu* [literalment, *Còmic d'Introducció a Xina: Estudi sobre els veïns molestos*] (2005). El volum és un compendi de seccions temàtiques dividides en vuit capítols en què s'exploren diversos aspectes de les relacions sino-japoneses des d'una perspectiva etnicista. Per exemple, capítols com els de la prostitució

⁵⁶ Yang (2012): 124-125.

⁵⁷ L'incident ha suscitat interès acadèmic, sobretot pel que fa a la relació entre esport i identitat nacional. A partir de l'anàlisi d'equacions estructurals, han demostrat que els sentiments anti-japonesos són molt presents quan se segueixen els partits. En canvi, en el cas japonès, els partits contra Corea també atien sentiments excloents, però aquest nacionalisme intransigent no està representat per l'espectador mitjà que segueix els partits. En Lee, Lee, i Jackson, Steve (2004): 54. També veure: McCormack (2002): 29-43.

⁵⁸ Yamano (2006): vol. 1, cap. 8, 199-241, 217.

⁵⁹ Yamano (2007): vol. 2, cap. 7, 165-201, 194.

forçada estan en plena sintonia amb l'aproximació revisionista proposada per la Societat Japonesa per a la Reforma dels Llibres d'Història⁶⁰.

Encara que comprar manga revisionistes no implica professar filia pel que contenen, i les ventes dels còmics més populars es quantifiquen en milions d'exemplars, les 600.000 còpies venudes del primer tom de la sèrie *Sensou Ron* de Kobayashi i les 450.000 del primer volum de l'obra de Yamano no es poden negligir. La controvèrsia que aixequen publicacions amb una temàtica incendiària, juntament amb la visibilitat de què disposen els *Uyoku Dantai* i la capacitat de difusió d'internet, tant per les descàrregues il·legals com pels debats en fòrums, fan possible que la incidència que tenen en l'opinió pública sigui molt major de la que pertocaria a uns còmics amb ventes similars.

Conclusions. Quan el present és un país estrany

La poca predisposició a parlar obertament sobre les causes i les conseqüències tant de l'imperialisme com de la guerra va incrementar-se a redós dels canvis que s'obriren després de 1989, sobretot per l'ascens de Xina com a potència regional i per Corea del Sud com a referent cultural. La gradual substitució per part del Partit Comunista Xinès de la ideologia comunista per un nacionalisme sense complexos va transcórrer en paral·lel a la crisi financera japonesa coneguda com a "Dècada perduda"⁶¹ cosa que va comportar que les autoritats japoneses haguessin de jugar a la defensiva davant d'un veí que guanyava ascendent. Davant de l'ombra xinesa, l'opció nipona no va anar encaminada a la reflexió històrica. La resposta que es donà al creixent rival asiàtic no va provenir del diàleg, sinó d'una contestació enrocada en un nacionalisme cada cop més bel·ligerant, la conseqüència més notòria del qual ha estat permetre a les postures revisionistes legitimar-se i guanyar terreny gràcies al xoc frontal.

Alhora, les reformes neo-liberals empreses pel govern Kim Young-sam (1993 – 1998) obriren el país al mercat globalitzat. La política d'internacionalització va provocar un canvi de paradigma a l'hora d'afrontar les relacions mundials. Si la identitat predominant en els anys de la Guerra Freda es basava en un anti-comunisme ferreny per oposició a Corea del Nord, la societat sud-coreana ha mantingut una actitud nacionalista des de l'obertura en què ha deixat de banda l'esperit de l'època dels Blocs per recuperar la idea de preguerra basada en què els dos estats coreans pertanyen a una mateixa nació⁶². Aquest canvi en la percepció de la identitat hauria conduït a una regionalització de la cultura sud-coreana pensada per a la vida mercantil. El consum de productes coreans de

⁶⁰ Bunyu, i Akiyama (2005): secció 3, cap. 5, 73-98, 90.

⁶¹ Feng (2016): 105-106; Hayashi, i Prescott (2002): 206-235.

⁶² Yang (2007): 185.

temàtica anti-japonesa anà prenent volada a la península al mateix temps que la societat japonesa va rebre el fenomen emergent entre fascinació i rebuig. Per una banda, hi havia l'orgull de veure com el procés de modernització en què Japó havia estat capdavanter era imitat. Per l'altra, els recels que sorgiren davant de la contestació a l'hegemonia cultural que durant tant de temps havia ostenta⁶³.

Enmig d'aquest clima, l'intent d'assassinat el 18 de gener de 1990 que va patir Hitoshi Motoshima, alcalde de Nagasaki i membre del Partit Liberal Demòcrata [PLD], posa en evidència els tabús que perduren en la societat japonesa. Motoshima va ser el blanc de la pistola d'un nacionalista ultradretà per haver declarat que l'emperador tenia responsabilitats de guerra. Malgrat que des de la democràcia l'emperador no sigui ja contemplat com un rei, sinó com un líder espiritual,⁶⁴ i des de 1979 jugui de contrapès a les postures nacionalistes radicals, els fantasmes en les golfes contradiuen l'afirmació que la pau va ser obra de la casa imperial, sobretot si s'indaga en el paper que va jugar l'emperador en la formació del nacionalisme religiós de l'era Meiji⁶⁵. Per aquesta raó, la conclusió a què va arribar Shigetoshi Iwamatsu encara és vàlida a dia d'avui. Per a l'acadèmic de Nagasaki, encara que l'exalcalde Motoshima oferís a la societat japonesa l'opció d'engegar un debat públic, l'oportunitat estava perduda d'avantsala perquè el problema que afronta Japó no té a veure amb la llibertat d'expressió, com es va analitzar des de diversos mitjans⁶⁶, sinó amb la llibertat de pensar i reflexionar històricament el que va ser el sistema imperial de l'era Shouwa⁶⁷.

El complicat equilibri en què s'ha forjat, imposat i mantingut el relat "oficial" sobre el paper de Japó en els anys previs a la contesa s'explica per la difícil acceptació d'una identitat múltiple: la d'agressor i la de víctima. El dèficit d'una conscienciació profunda sobre la naturalesa de l'Estat xinto i de les accions que es van dur a terme durant l'expansió imperialista no permeten assumir el passat sense que això impliqui posar en dubte l'orgull nacional. Les reiterades censurens en el terreny educatiu palesen l'absència d'autoreflexió. Les causes que impedeixen pair els esdeveniments ocorreguts fa prop d'una centúria passen tant per l'encarcerament d'una memòria històrica atrapada en els interessos internacionals dels vencedors de 1945 com per les dificultats de consensuar una memòria històrica democràtica i nacional que alhora no entri en conflicte amb les dels demés contendents i afectats.

⁶³ Yamanaka (2014). Disponible a: <http://books.publishing.monash.edu/>

⁶⁴ Crump (1989): 2.

⁶⁵ Fukase-Indergaard i Indergaard (2008): 357.

⁶⁶ Chira (1988). Disponible a: <http://www.nytimes.com/1988/12/29/world/is-hirohito-free-of-war-guilt-the-risks-of-defying-a-taboo.html>.

⁶⁷ Iwamatsu (1991): 66-67.

La guerra de relats històrics que enfronta les memòries històriques a Àsia, encarnades en el museu de Yushuukan i en el Memorial de la Massacre de Nanjing a Xina, posa en evidència que la memòria històrica, encara que es vinculi a un territori concret fent ús de l'epítet "nacional", no queda limitada per unes fronteres, sinó que esdevé un fenomen de reflexió transnacional. Amb uns lligams indubtables amb el govern, el Memorial xinès va remodelar-se el 2007 per combatre l'amnèsia nipona i contrarestar els punts de vista revisionistes que s'exposaven en el centre rehabilitat de Yuushukan⁶⁸. La voluntat d'impactar i de mostrar de forma senzilla les barbaritats comeses per les tropes imperials es palesa en la xifra arrodonida de les víctimes que s'ofereix als visitants del Memorial: 300.000. L'estancament a l'hora d'arribar a un consens tant en l'àmbit japonès com en l'internacional demostra l'enrevesament de relats i punts de vista, en què els interessos polítics, viciats pel filtre nacionalista, impossibiliten qualsevol intent d'acostament.

Si a la museïtzació d'una història polititzada se li suma la trivialització del nacionalisme a partir d'un format simpàtic com és el còmic, el quadre que en resulta dista molt de ser propici a una entesa. La generació informàtica nascuda a l'alba del segle XXI té suficients eines al seu abast per transformar el que fins aleshores ha estat una batalla diplomàtica en quelcom més inabastable⁶⁹. En gran part perquè, encara que la mercantilització de la nació com a fenomen cultural no pugui deslligar-se dels vaivens de la situació internacional, aquest fenomen s'escapa del control governamental un cop dins dels canals multimèdia, on la lògica capitalista de mercadejar amb idees com si fossin productes de consum converteix a la massa usuària en autònoma. La difusió multimèdia ha servit perquè els ciutadans s'interessin per la nació i reafirmin la seva identitat a partir d'una alteritat simple. Prova d'això són les controvèrsies en el món del còmic, ressenyades en comptes de Youtube o promocionades en revistes. La indústria del *manhwa* coreà va reaccionar a l'obra racista *Manga: Kenkanryuu de Yamano* amb un producte nacional: *Hyeomillyu [Odi a l'onada japonesa]* (2006) de Yang Byeong-seol i Kim Sung-mo. Les ventes mediocres, fins i tot al país d'origen, no ha impedit que sigui una obra coneguda. La difusió via internet i el fet d'erigir-se com la contra-imatge nacional al crít revisionista japonès l'ha convertida en tot un referent⁷⁰.

Mitjançant un estudi demoscòpic adreçat a l'alumnat universitari nipó per esclarir la influència de *Manga: Kenkanryuu i Chuugoku Nyuumon* en el jovent, Alexander Bukh ha palesat que, si bé per a una àmplia majoria de joves el còmic

⁶⁸ Kingston (2008).

⁶⁹ Veure el nacionalisme viral que es propaga per canals com *Youtube*: Sakamoto (2011).

⁷⁰ Lo (2012): 185.

pot esdevenir un material de caràcter històric, hi ha algunes reserves en quant a l'objectivitat que poden esgrimir Yamano i Ko Bunyu. Per contra, alguns han opinat que, tot i estar d'acord amb el punt de vista que expressen, en desestimen els arguments pel seu format lúdic⁷¹. Amb tot, la capacitat del manga per modelar la consciència nacional sembla quedar fora de discussió: la nova onada nacionalista ha convertit la nació en un producte trendy⁷². El revisionisme ha sabut actualitzar-se mitjançant la cultura pop. Beneficiant-se de la constant dialèctica entre relats i contra-relats que s'ha atiat en l'esfera pública, ha aconseguit transmetre un missatge polític a través del consumisme que ha estat capaç de nacionalitzar la joventut des de l'espai privat.

Bibliografia

Abe, Shinzo (2013), "Pledge for Everlasting Peace", *Prime Minister & Kantei*, 26 de desembre 2013

Althusser, Louis (2001) "Ideology and Ideological State Apparatuses". En Leitch, Vincent B. (ed). *Norton Anthology of Theory and Criticism*, W. W. Norton Co., Nova York, 2001 [1969], 1476-1508

Aspinall, Robert i Cave, Peter (2001) "Lowering the Flag: Democracy, Authority and Rights in Tokorozawa High School", *Social Science Japan Journal*, vol. 4, nº 1, 2001, 79-93

Aspinall, Robert W. (2006), "The rise and fall of Nikkyouso: classroom idealism, union power and the three phases of Japanese politics since 1955". En Kersten, Rikki i Williams, David, *The Left in the Shaping of Japanese Democracy. Essays in honour of J. A. A. Stockwin*, Routledge, Nova York i Londres, 2006, 57-72

Bukh, Alexander (2016), "Decoding "Hate the Korean Wave" and "Introduction to China": A Case Study of Japanese University Students". En Otmazgin, Nissim i Suter, Rebecca (eds), *Rewriting History in Manga. Stories for the Nation*, Palgrave Macmillan, Nova York, 2016, 133-151

Buruma, Ian (2011) *El precio de la culpa. Cómo Alemania y Japón se han enfrentado a su pasado*, Duomo, Barcelona, 2011 [1993]

⁷¹ Bukh (2016): 141-143.

⁷² Raddatz (2013): 219.

Cheung, Mong (2016) *Political Survival and Yasukuni in Japan's Relations with China*, Routledge, Nova York i Londres

Christensen, Thomas J. (2011) *Worse than a Monolith: Alliance, Politics and Problems of Coercive Diplomacy in Asia*, Princeton University Press, Princeton

Cross, Kyoko (2012-2013) "The Limits of Trials in Dealing with the Past: Seeking Holistic Transitional Justice Approach towards Proactive Genocide Prevention", *Comparative Genocide Studies*, vol. 3, 2012-2013, 39-46

Crump, Thomas (1989) *The Death of an Emperor*, Oxford University Press, Oxford

Dorsey, James (2007) "From an ideological Literature to a Literary Ideology: 'Conversion' in Wartime Japan". En Washburn, Dennis i Reinhart, A. Kevin, Brill (eds), Leiden and Boston, 2007, 465-483

Dorsey, John T., ressenya de "Between God and Man: A Judgement on War Crimes, Tokyo University Press, Tokyo, 1979", *Comparative Literature Studies*, vol. 18, nº 2, 1981, 208-210

Dower, John (1995) "The Bombed: Hiroshima and Nagasaki in Japanese Memory", *Diplomatic History*, vol. 19, nº 2, 1995, 275-295

Feng, Chongyi (2016) "The current debate on constitutionalism and the liberal force within the Chinese Communist Party". En Wu, Guoguang i Lansdowne, Helen (eds), *China's Transition from Communism. New Perspectives*, Routledge, Nova York i Londres, 2016, 93-120

Fukase-Indergaard, Fumiko i Indergaard, Michael (2008) "Religious Nationalism and the Making of the Modern Japanese State", *Theory and Society*, vol. 37, nº 4, 2008, 343-374

Funabashi, Yoichu (2010), *Media, Propaganda and Politics in 20th-Century Japan*, The Asahi Shimbun Company, Bloomsbury, London, 2015 [2010].

Hammarck, Valentine C., "Report of Evidence relating to Baron Kiichiro Hiranuma", 1946-03-15, dins de *Special Collections*, Arthur J. Morris Law Library, University of Virginia Law School. Accés a <http://archives.law.virginia.edu/>

Hasegawa, Tsuyoshi (2005), *Racing the Enemy: Stalin, Truman and the Surrender of Japan*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts

Hayashi, Fumio i Prescott C., Edward (2002), "The 1990s in Japan: A Lost Decade", *Review of Economic Dynamics*, vol. 5, n° 1, 2002, 206-235

Hijiya-Kirschner, Irmela, "Post-World War II Literature: The Intellectual Climate in Japan, 1945-1985". En Schlant, Ernestine i Rimer, J. Thomas (eds), *Legacies and Ambiguities. Postwar Fiction and Culture in West Germany and Japan*, The Woodrow Wilson Center Press, Washington D.C., 1991, pp. 99-123

Hroch, Miroslav (2001), *La naturalesa de la nació*, Publicacions de la Universitat de València, València [1968]

Itou, Kinko (2008), "Manga in Japanese History". En MacWilliams, Mark W. (ed). *Japanese Visual Culture: Explorations in the World of Manga and Anime*, East Gate Book, Nova York, 2008, 26-48

Iwamatsu, Shigetoshi (1991) "Japanese Responsibility for War Crimes", *Keiei to Keizai*, vol. 71, n° 3, 1991, 55-92

Kawamura, Noriko (2007) "Emperor Hirohito and Japan's decision to Go to War with the United States: Reexamined", *Diplomatic History*, vol. 31, n° 1, 2007.

--- (2015) *Emperor Hirohito and the Pacific War*, University of Washington Press, Seattle

Kersten, Rikki (2000) *Democracy in Post-war Japan: Maruyama Masao and the Search for Autonomy*, Routledge, Nova York i Londres, 2000 [1996]

Kingston, Jeff (2008) "Nanjing's Massacre Memorial: Renovating War Memory in Nanking and Tokyo", *The Asian-Pacific Journal. Japan Focus*, vol. 6, n° 8, 2008

Kinsella, Sharon (2000), *Adult Manga: Culture and Power in Contemporary Japanese Society*, University of Hawaii Press, Honolulu

Lee, Nammie, Lee, Keunmo i Jackson, Steve J. "The Relationship between Spectatorship of Korea-Japan Soccer Games and Sport Nationalism", *International Sports Studies*, vol. 26, n° 2, 43-58

Lewentowicz, Steven E. (2014), *In Response to Yasukuni: The Curious Approach the Chinese and South Korean Take toward an Unresolved Link to The Past*, Creatspace Independent Pub.

Liu, James H. i Hilton, Denis J. (2005), "How the past weight on the present: Social representations of history and their role in identity politics", *British Journal of Social Psychology*, nº 44, 2005, 537-556

Lo, Kwai-Cheung, "Manipulating historical tensions in East Asian Popular Culture". En Otmazgin, Nissim i Ben-Ari, Eyal (eds), *Popular Culture and the State in East Asia and Southeast Asia*, Routledge, Londres i Nova York, 177-191

McCormack, Gavan i Oka Norimatsu, Satoko (2012) *Resistant Islands: Okinawa Confronts Japan and the United States*, Plymouth, Rowman and Littlefield

McCormack, Gavan (2002) "Things more important than football? Japan, Korea and the 2002 World Cup". En Horne, John i Manzenreiter, Wolfram (eds), *Japan, Korea and the 2002 World Cup*, Routledge, Nova York i Londres, 2002, 29-43

McVeigh, Brian J. (1998), *The Nature of the Japanese State: Rationality and Rituality*, Nissan Institute, Routledge, Nova York, 2002 [1998]

Maruyama, Masao (1963) "Theory and Psychology of Ultra-Nationalism". En Morris, Ivan (ed), *Thought and Behavior in Modern Japanese Politics*, Oxford University Press, Londres, 1963 [1946], 1-25

Nakashima, Takahiro (2007), "Trace of Legitimacy and Justice in Maruyama Masao", en *The Chinese Turn in Philosophy*, Collection UTCP 3, 2007 [2005]

Nozaki, Yoshiko (2008) *War Memory, Nationalism and Education in Postwar Japan, 1945-2007. The Japanese history textbooks controversy and Ienaga Saburo's court challenges*, Routledge, Nova York i Londres

Otmazgin, Nissim (2016) "Introduction: Manga as «Banal Memory»". En Otmazgin, Nissim i Suter, Rebecca (eds). *Rewriting History in Manga. Stories for the Nation*, Palgrave Macmillan, Nova York, 2016, 1-26

Pollmann, Mina Erika (2016) "The Politics of Visiting the Yasukuni Shrine. Explaining Japanese Politicians Behaviors", *Georgetown Journal of Asian Affairs*, vol. 2, nº 2, 2016, 123-152

Raddatz, Raffael (2013), "Hating Korea, hating the media. *Manga Kenkanryuu* and the graphical (mis-)representation of Japanese history in the Internet age". En Rosenbaum, Roman, *Manga and the Representation of Japanese History* Routledge, Nova York i Londres, 2013, 217-234

Rosenbaum, Roman (2013) "Reading Shouwa history through manga: Astro Boy as the avatar of postwar Japanese culture". En Rosenbaum, Roman, *Manga and the Representation of Japanese History* Routledge, Nova York i Londres, 2013, 40-60

Sakamoto, Rumi (2011) "Koreans, Go Home!' Internet Nationalism in Contemporary Japan as a Digitally Mediated Subculture", *The Asia-Pacific Journal. Japan Focus*, vol. 9, publicació 10, nº 2, 2011

Sasada, Hironori, (2016) "Youth and Nationalism in Japan", vol. 26, nº 2, 2016, 109-122

Selden, Mark (2008) "Japan, The United States and Yasukuni Nationalism: War, Historical memory and the Future of the Asia Pacific", *Economic and Political Weekly*, vol. 43, nº 45, 2008, 71-77

Schmidt, Jay Allen (1994) "The Role of the Japanese Emperor: Theory and Reality", Tesi doctoral, the American University

Shimazono, Susumu (2005) "State Shinto and the Religious Structure of Modern Japan", *Journal of the American Academy of Religion*, vol. 73, nº 4, 2005, 1077-1098

--- (2009), "State Shinto in the Lives of People: The Establishment of Emperor Worship, Modern Nationalism and Shrine Shinto in Late Meiji", *Japanese Journal of Religion Studies*, vol. 36, nº 1, 2009, 93-124

Shin, Gi-Wook i Sneider, Daniel (eds) (2011), *History Textbooks and the Wars in Asia. Divided Memories*, Routledge, Nova York i Londres

Shin, Gi-Wook (2014) "Historical Reconciliation in Northeast Asia. Past Efforts, Future Steps and U.S. Role". En Chirot, Daniel, Shin, Gi-Wook i Sneider, Daniel (eds), *Confronting Memories of World War II: European and Asian Legacies*, University of Washington Press, Seattle, 2014, 157-185

Shirai, Yusuke, (2007) "An Institutional Approach: Japan's Prime Minister Junichiro Koizumi's Controversial Visits to the Controversial Yasukuni Shrine", Tesi doctoral, University of Georgia

Sturgeon, William Daniel (2006) *Japan's Yasukuni Shrine: Place of Peace or Place of Conflict? Regional Politics of History and Memory in East Asia*, Boca Raton, Florida

Takenaka, Akiko (2007) "Enshrinement Politics: War Dead and War Criminals at Yasukuni Shrine", *The Asia-Pacific Journal. Japan Focus*, vol. 5, nº 6, 2007. Disponible a: <http://apjif.org/-Akiko-TAKENAKA/2443/article.pdf>.

Tat Wai Wok, Dwight (2009) "A Translation of *Datsu-A Ron*: Decoding a Pre-war Japanese Nationalistic Theory", Tesina, Universitat de Toronto

Tetsuya, Takahashi (2006) "The National Politics of the Yasukuni Shrine". En Shimazu, Naoko, *Nationalisms in Japan*, Routledge, Nova York, 2006, 187-204

Yamanaka, Chie (2014), "The Korean wave and Anti-Korean discourse in Japan. A genealogy of popular representations of Korea, 1984-2005". En Black, Daniel, Epstein, Stephen i Tokita, Alison (eds), *Complicated Currents: Media Flows, Soft Power and East Asia*, Monash University ePress, 2014. Accés: <http://books.publishing.monash.edu/>

Yang, Jonghoe (2007) "Globalization, Nationalism, and Regionalization: The Case of Korean Popular Culture", *Development and Society*, vol. 36, nº 2, 2007, 177-199

---(2012), "The Korean Wave (Hallyu) in East Asia: A Comparison of Chinese, Japanese, and Taiwanese Audiences who Watch Korean TV Dramas", *Development and Society*, vol. 41, nº 1, 2012, 103-147

Yenne, Bill (2014) *The Imperial Japanese Army: The Invincible Years 1941-1942*, Osprey Publishing, Nova York, 2014, p. 337

114

Yoshida, Takeshi (2000) "The Battle over the history: the Nanjing Massacre in Japan" en Fogel, Joshua (ed.), *The Nanjing Massacre in History and Historiography*, University of California Press, Berkeley i Los Angeles

Willensky, Marcus (2005) "Japanese Fascism Revisited", *Stanford Journal of the East Asian Affairs*, vol. 5, nº. 1, 2005, 58-77.

Referències d'hemeroteca

[Editorial], "Abe's visit to Yasukuni Shrine a futile act of self-righteousness", *The Asahi Shimbun*, 27 de desembre de 2013

Chira, Susan, "Is Hirohito free of War guilt? The risks of defying taboo", *The New York Times*, 29 de desembre de 1988

Chongkittavorn, Kavi, "Yasukuni Shrine and Abe's psyche", *The Nation*, 3 de febrer de 2014

Fallows, James (2014) "Stop Talking About Yasukuni; The Real Problem is Yuushukan", *The Atlantic*, 2 de gener de 2014

Gady, Franz-Stefan (2015) “How Japan’s Emperor (Subtly) Criticized Shinzo Abe”, *The Diplomat*, 19 d’agost de 2015.

Kaneko, Kaori (2013) “Prime Minister Abe’s war shrine offering likely to infuriate China,” *Reuters*, 21 d’abril de 2013.

Kingston, Jeff (2015) “The people’s Emperor speaks truth to power”, *The Japan Times*, 10 de gener de 2015

Panda, Akit (2013) “Abe’s Yasukuni Visit: Calculated Politicking?”, *The Diplomat*, 27 de desembre de 2013

Park, Ju-min (2013) “South Korean minister cancels Japan visit over war shrine”, *Reuters*, 22 d’abril de 2013.

Sanger, David E. (1990), “Mayor Who Faulted Hirohito Is Shot”, *New York Times*, 19 de gener de 1990

Smith, Sheila (2013) “Abe’s Yasukuni Visit: The Consequences?”, *Council for Foreign Relations: Asia Unbound*, 30 de desembre de 2013

Tiezzi, Shannon (2015), “What China means by a “Correct view” on WWII”, *The Diplomat*, 01 d’agost de 2015.

Togo, Kazuhiko (2014), “Yasukuni issue reveals Japan’s failure to understand war-time responsibility”, *Point of view, The Asahi Shimbun*, 9 de gener de 2014

Manga

Kobayashi, Yoshinori (1998), *Shin Goumanism Sengen Special – Sensou Ron*, Gentosha, Tokio, 1998, vol. 1

--- (2006), *Shin Goumanism Sengen Special – Sensou Ron*, Gentosha, Tokio, 2001, vol. 2.

Yamano, Sharin (2006), *Manga: Kenkanryuu*, Shinyusha, Tokio, vol. 1.

--- (2007) *Manga: Kenkanryuu*, Shinyusha, Tokio, 2007, vol. 2.

Bunyu, Ko i Akiyama, George (2005), *Manga Chuugoku Nyuumon: Yakkaina Rinjin no Kenkyuu*, Asuka Shinsha, Tokio